

סדין בציצית

פתיחה

הציצית שאנו קושרים מורכבת מצירוף הקשרים והכריכות לחוטים הנפרדים הנוטפים מהם. כך אנו מקיימים יחדיו גם את האמור בפרשת ציצית (במדבר ט"ו, לז-מא), המדגישה את הפתילים ("ונתנו על ציצת הכנף פתיל תכלת"),¹ וגם את האמור בפרשת כי תצא (דברים כ"ב, יב), המדגישה את הגדילים ("גדלים תעשה לך").

אדם הלושב סדין, העשוי מפשתן, אינו יכול לקיים בו את מצוות ציצית בשלמותה מבלי לעבור על איסור כלאים. זאת, שכן מצוות ציצית מחייבת אותו להטיל בבגד פתיל תכלת, העשוי מצמר,² וכך יוצר בהכרח חיבור בין צמר לבין פשתן. נשאלת אפוא השאלה, מהו הדין במצב זה, והאם המצווה דוחה את האיסור.

התורה הקפידה לסמוך את איסור כלאי בגדים דווקא לפרשת הגדילים, ולא לפרשת הציצית:

לֹא תִלְבַּשׁ שְׂעִטָּנוּ צִמְרֵי וּפְשְׁתִּים יַחְדָּו. גְּדִלִים תַּעֲשֶׂה לָךְ עַל אֲרְבַּע פְּנֵיפוֹת קְסוּתֶךָ אֲשֶׁר תִּכְסֶּה בָּהּ. (דברים כ"ב, יא-יב)

סמיכות איסור כלאי בגדים למצוות ציצית דווקא כ'גדילים' (חוטים הקשורים וכרוכים זה בזה) מעלה אפוא את האפשרות שכלאים, שענינם קשר וחיבור בין מינים שונים, הותרו בציצית. אכן, השאלה האם מצוות ציצית מתירה את איסור כלאים שנויה במחלוקת בין בית הלל לבין בית שמאי:

תנו רבנן: סדין בציצית – ב"ש פוטרין, וב"ה מחייבין, והלכה כדברי ב"ה. א"ר אליעזר ב"ר צדוק: והלא כל המטיל תכלת בירושלים אינו אלא מן המתמיהין! אמר רבי: א"כ, למה אסרוה? לפי שאין בקיאין. (מנחות מ.)

¹ הציצית בפשטה היא אוסף פתילים נפרדים הדומים במשהו לשערות הראש, הנקראות ביחזקאל 'ציצת ראשי' (ח', ג).

² נזכיר, שמקור התכלת, שלענ"ד הוא הארגמון הקוצני, אינו מפריש את צבעו כתכלת גמורה, ובתהליך הכימי של ספיגתו משתנה צבעו, כך שבתנאים האופטימליים הוא הופך לתכלת. חלק מתנאים אלו קשור בכך שהוא נספג בדרכו רק בצמר. אפשר, שמכאן המסורת על כך שחוט התכלת הוא דווקא מצמר.

במאמר זה נבקש לעמוד על יסודותיה של מחלוקת זו ועל היקפה. נעסוק בו במספר נקודות מרכזיות:

- א. **יסוד השיטה שמדאורייתא סדין חייב בציצית:** האם מדובר בדחייה רגילה של איסור מפני מצווה, או שמא האיסור הותר מעיקרו במקום מצוות ציצית?
- ב. **הסיבות לפטור סדין מציצית:** האם הפוטרים סדין פשתן מציצית מערערים על עצם דרשת הסמוכים מדאורייתא, או שמא הפטור מדרבנן בלבד, שגזרו על הכלאים בציצית?
- ג. **היקף השיטה הפוטרת סדין מציצית:** האם כשם שאין להטיל את פתיל התכלת כך אין להטיל גם את חוטי הלבן, או שמא האיסור מצומצם להטלת התכלת בלבד?
- ד. **פסיקת ההלכה.**

השאלות בסוגיה זו רבות, וננסה לפלס לנו דרך בין הראשונים שעסקו בה.

א. מחלוקת בית הלל ובית שמאי – מדאורייתא או מדרבנן

נפתח בהצגה מלאה יותר של מחלוקתם של בית שמאי ובית הלל, לאור הסוגיה במנחות. כאמור, מן הברייתא עולה שבית שמאי פוטרים סדין מציצית, ובית הלל מחייבים. ברם, נחלקו הראשונים האם מחלוקת התנאים היא בשאלה מהו הדין מדאורייתא או שנחלקו רק מהו הדין מדרבנן.

לאחר שהגמרא מביאה את מחלוקת בית הלל ובית שמאי, היא מוסיפה את דבריהם של שני תנאים:

א"ר אלעזר ב"ר צדוק: והלא כל המטיל תכלת בירושלים אינו אלא מן המתמיהין! אמר רבי: א"כ, למה אסרוה? לפי שאין בקיאין.

בראשונים ישנם שני פירושים עיקריים לחילופי דברים אלו.³

לפירוש אחד, ר' אלעזר ב"ר צדוק מקשה על שיטת בית הלל. הוא תמה כיצד בית הלל מחייבים סדין בציצית, והלא העושה כן אינו אלא מן המתמיהים. על כך משיב רבי, שבית הלל לא באו אלא להורות את עיקר הדין מדאורייתא, אך מדרבנן יש איסור בהטלת ציצית בסדין "לפי שאין בקיאין". לפירוש זה, נראה שלבית שמאי מדאורייתא אין להטיל ציצית בסדין, ובית הלל סוברים שמדאורייתא ניתן לעשות זאת, ורק מדרבנן הדבר אסור.

³ כך מובא ברש"י (מ. ד"ה אינו אלא וד"ה לפי), וביתר פירוט בתוספות (שם ד"ה אמר).

לפי פירוש שני, ר' אלעזר ב"ר צדוק מקשה על שיטת בית שמאי. הוא תמה כיצד בית שמאי פוטרים סדין מציצית מעיקר הדין, בעוד שממנהג ירושלים עולה שמדובר במנהג תמוה בעלמא ולא באיסור מעיקר הדין. על כך משיב רבי, שבית שמאי לא באו אלא להורות את הדין מדרבנן, אך לעולם מעיקר הדין סדין מותר בציצית. מפירוש זה עולה שבית שמאי מודים לבית הלל שמדאורייתא סדין חייב בציצית, ומחלוקתם אינה אלא בדין מדרבנן.

ב. יסוד חיובו של סדין בציצית מדאורייתא

האפשרות שהסדין חייב בציצית מדאורייתא על אף איסור הכלאים, האוסר לבישת צמר ופשתים יחדיו, דורשת הסבר. כאמור, אפשרות זו מקובלת על בית הלל, שהרי לפי שתי הקריאות האפשריות בסוגיית מנחות הם סבורים שהסדין חייב בציצית מדאורייתא. יתר על כן, לפי אחת הקריאות שהוצגו אף בית שמאי מודים לבית הלל בנקודה זו ואוסרים מדרבנן בלבד.

יש מקום לדון האם מצוות ציצית דוחה את איסור כלאים על פי הכלל ש"עשה דוחה לא תעשה", או שמא יותר מדחייה בעלמא יש כאן, ואיסור כלאים ממש הותר במצוות ציצית. שאלת 'דחוייה' מול 'הותרה' עולה במספר מצוות, והמוכרת ביותר ביניהן היא מצוות הצלת נפשות בשבת באמצעות מלאכה האסורה בשבת. הראשונים נחלקו בשאלה זו, ונראה שניתן לתלות את העמדות השונות במקור דין פיקוח נפש בשבת, המנוסח על ידי התנאים.

אחת מן הדרשות המחייבת הצלת נפשות בשבת היא של רבי נתן, האומר: "חלל עליו שבת אחת כדי שישמור שבתות הרבה"⁴. משמעותה הפשוטה של הדרשה היא שהמצווה איננה לשמור רק את גוף השבת, אלא גם את שומריה. ממילא, חלק משמירת השבת היא הצלת שומריה (או מי שראוי לשמר), ואיסורי המלאכה 'הותרו' לתכלית זו, ולא רק נדחו מפניה. באופן דומה, כך הוא דינם של מוספי השבת, שאף שהם מוקרבים באמצעות מלאכות האסורות בשבת – עצם הקרבתם היא קיומה של השבת.

לעומת זאת, מדעותיהם של רבי עקיבא, רבי ישמעאל ורבי יוסי בסוגיה שם נראה, שמצוות הצלת נפשות רק דוחה איסורי שבת, והמציל נפש בשבת באמצעות עשיית מלאכה מחלל את השבת ואיננו מקיים אותה, ולמרות זאת מחובתו לעשות זאת.

כך יש לדון גם ביחס בין מצוות ציצית לבין איסור כלאים. ממהלך סוגייתנו משמע שמצוות ציצית רק דוחה את איסור כלאים, אך האיסור לא הותר מעיקרו במקום מצווה זו. הגמרא

⁴ מכילתא דרבי ישמעאל, מסכתא דשבתא, א'; ובבבלי, יומא פה: וירושלמי יומא ח', ה בעקבותיה.

דנה בשאלה מדוע חכמים אסרו הטלת תכלת בסדין לצורך מצוות ציצית. באחת מהצעותיה היא אומרת שמדובר ב"גזירה משום קלא אילן". כלומר, קיים חשש שאם תותר הטלת תכלת בסדין, יבואו להטיל בסדין קלא אילן, העשוי צמר ודומה לתכלת, וכך יעברו על איסור כלאים שלא במקום מצווה. הגמרא תמהה על טעם זה ומקשה: "ולא יהא אלא לבן". כלומר, מה בכך שיבואו להטיל קלא אילן במקום התכלת? הרי בהעדר תכלת ניתן להטיל ארבעה חוטי לבן (כשיטת חכמים, שהתכלת אינה מעכבת את הלבן), ופתילים הצבועים בקלא אילן עשויים להחשב כחוטי לבן, ויידחה בהם איסור הכלאים. הגמרא משיבה בהתבסס על דינו של ריש לקיש, שעשה דוחה לא תעשה רק כאשר ההתנגשות בין המצווה לאיסור היא הכרחית:

כיון דאפשר במינן לא; כדריש לקיש, דאמר ריש לקיש: כל מקום שאתה מוצא עשה ולא תעשה, אם אתה יכול לקיים את שניהם – מוטב, ואם לאו – יבוא עשה וידחה את לא תעשה.

מדברי התרצן בסוגיה ברור שהבין שהיתר כלאים בציצית מושתת על דחיית האיסור מפני הלאו, בהתאם לגדרים הרגילים של עשה דוחה לא תעשה, וכאשר ניתן לקיים את מצוות ציצית מבלי לעבור על איסור כלאים, עדיף לעשות כן. ההבנה שלפיה היתר כלאים בציצית תלוי בדין עשה דוחה לא תעשה נתמכת מן הסוגיה במסכת יבמות (ד), הלומדת מסמיכות פרשת ציצית לכלאים את עצם דין עשה דוחה לא תעשה:

לא תעשה גרידא מנלן דדחי? דכתיב: לא תלבש שעטנז, גדילים תעשה לך, ואמר רבי אלעזר: סמוכים מן התורה מנין? שנאמר: סמוכים לעד לעולם עשויים באמת וישר.

לכאורה, זוהי ראייה ברורה להבנתו של התרצן בסוגייתו.

עם זאת, דברים אלו מעלים מספר קשיים. ישנם מקורות המערערים לכאורה על ההנחה שהיתר כלאים בציצית מושתת על דין עשה דוחה לא תעשה. בסוגיה אחרת הגמרא (מנחות לט:): אומרת, ש"חוטי צמר פוטרין בשל פשתן ושל פשתן פוטרין בשל צמר". הגמרא מתירה אפוא את הטלתם של חוטי פשתן בבגד העשוי צמר, אף שלכאורה ניתן לקיים את המצווה בלא לעבור על האיסור באמצעות הטלת חוטי פשתן. משמע, דבריו של ריש לקיש אינם אמורים ביחס להתנגשות של ציצית בכלאים.

הבנה זו עולה גם מדברי הספרי:

'לא תלבש שעטנז'; 'גדילים תעשה לך', שניהם נאמרו בדבור אחד, 'זכור' ו'שמור' שניהם נאמרו בדבור אחד, 'מחלליה מות יומת'; 'וביום השבת שני כבשים בני שנה' שניהם נאמרו בדבור אחד, 'ערות אשת אחיך לא תגלה'; 'יבמה יבא עליה' שניהם נאמרו

בדבור אחד, 'וכל בת יורשת נחלה'; 'ולא תסוב נחלה ממטה אל מטה' שניהם נאמרו בדבור אחד, מה שאי אפשר לבשר ודם לומר שני דברים כאחת שנאמר 'אחת דבר אלוהים שתיים זו שמענו'.

(דברים, רל"ג)

הספרי מזכיר את איסור כלאים ואת מצוות ציצית כשתי מצוות ש"נאמרו בדיבור אחד", בדומה לאיסור המלאכה בשבת ולחובת הקרבת המוספים, שהיא חובה גמורה שוודאי הותרה בשבת. כך גם מצוות ייבום ביחס לאיסור ערוות אשת אח, וכך גם דין ירושת הבת. כריכתם של צמדים אלו מעלה, שהיתר כלאים בציצית מפורש בתורה, ואינו היתר הנובע מדין עשה דוחה לא תעשה.

המתח בין המקורות משתקף בראשונים. הרשב"א (יבמות ד: ד"ה כתב רחמנא), סבר שהיתר כלאים בציצית מושתת על דין עשה דוחה לא תעשה. את הסוגיה המתירה הטלת חוטי פשתן בבגד צמר הוא מעמיד כשאין אפשרות להמנע מכלאים: "ודווקא לבן של צמר בשל פשתים ושל פשתים בשל צמר בדלית ליה ממיניה וא"א לקיים מצות ציצית בלא דחיית לא תעשה אבל היכא דאיכא ממין הכנף אין מטילין לו אלא מינו וכדריש לקיש". גם הרמב"ן (שם ד. ד"ה הא דקאמרינן) סבור כך, והוא מקשה על הסוברים שמגבלות דין עשה דוחה לא תעשה אינן חלות בכלאים בציצית: "ולא נהירא לי דהא מהכא גמרינן לכל התורה דאתי עשה ודחי לא תעשה ואם כן נימא דאפילו בדאפשר לקיים את שניהם לידיחי דומיא דציצית". באחד מהסבריו מציע הרמב"ן שדינו של ריש לקיש נתון במחלוקת בין הסוגיות, אך הוא אינו מקבל את האפשרות לפצל בין דין כלאים, מהנחה שהותרו בציצית, לבין דין עשה דוחה לא תעשה.

לעומתם, התוספות (מנחות מ. ד"ה כיון) סבורים שהיתר כלאים בציצית אינו קשור לדין עשה דוחה לא תעשה: "דכלאים ממש הותר אצל ציצית ולא משום דחיה"⁵. את הסוגיה בדף מ. שעולה ממנה שההיתר בנוי על כך שעשה דוחה לא תעשה הם מתרצים בשני אופנים: יתכן שדינה של הסוגיה הוא מדרבנן בלבד, אך מדאורייתא כלאים בציצית מותרים אפילו כשיכול לקיים את שניהם; אפשרות נוספת היא שהבאת דינו של ריש לקיש ביחס לסדין בציצית אינה אלא הוה אמינא הנדחית למסקנת הסוגיה.

ההבנה העולה מן הסוגיה במנחות, שלפיה איסור כלאים נדחה מפני מצוות ציצית, קשה לדעתנו גם בהבנת המקראות ובגוף המצווה. לולא דבריו של בעל סוגייתנו היה ניתן להבין,

⁵ התוספות חוזרים על יסוד זה במקום נוסף (שם מ: ד"ה תכלת): "דלגמרי התיר הכתוב כלאים של ציצית".

שריש לקיש אמר את דבריו על מצוות כגון מילה בצרעת. מצוות המילה דוחה את איסור קציצת בהרת, ונראה בפשיטות שיש כאן דחייה בלבד, הנגרמת כתוצאה מהתנגשות מקרית בין שתי מצוות. לכן, עדיף לקיים את שתי המצוות אם ניתן לעשות זאת.

אך מצוות ציצית בכלאים נראית שונה. כלאים עשויים להתפרש כדבר רע, שיש להתרחק ממנו, אך הם עשויים להתפרש גם כדבר קדוש, שמפאת קדושתו יש לשמור מרחק מפניו. בפרשת כלאי הכרם התורה מדגישה דווקא את קדושתם של הכלאים:

לֹא תִזְרַע כְּרֶמֶךְ פְּלִאִים... מִן תִּקְדַּשׁ הַמְלֶאכָה הַזֶּרַע אֲשֶׁר תִּזְרַע וּתְבוֹאֵת הַכֶּרֶם.

(דברים כ"ב, ט).

קדושתם של כלאי הצמר והפשתים באה לידי ביטוי גם בבגדי כהונה. ה'שש', העשוי פשתן, שזור בהם עם התכלת, שהיא, כאמור, דווקא בצמר. נראה אפוא, שהכלאים נאסרו בגלל קדושתם, והיתרם בבגדי כהונה הוא היתר גמור, שהרי זוהי מצוותם.

לאור הבנה זו, ניתן להציע שהציצית היא מעין בגד כהונה, שהצטוו בו כל ישראל, המהווים ממלכת כהנים וגוי קדוש. ראייה לכך מדמיונה הבולט לאחד מבגדי הכהונה:

וְעִשִׂיתָ צִיצִית זָהָב טְהוֹר... וְשָׂמְתָּ אֹתוֹ עַל פְּתִיל תְּכֵלֶת...

וְעָשׂוּ לָהֶם צִיצִית... וְנָתַנּוּ עַל צִיצֵת הַכֶּנֶף פְּתִיל תְּכֵלֶת...

אף קרח, שטען שכל העדה כולם קדושים וראויים לכהונה, מעלה את טענותיו בעקבות פרשת ציצית, שאליה נסמך בתורה. בשאלתו על 'טלית שכולה תכלת' הוא הסתמך על מעילו של הכהן הגדול, שהוא כליל תכלת ופטור מציצית.

בדברים אלו 'דחינו', לכאורה, את עמדת בעל סוגייתנו, המבין שיש כאן דחייה בלבד, ומסתמך על דברי ריש לקיש שיש לשאוף לקיים את שתי המצוות, גם את מצוות ציצית וגם את איסור כלאים. עתה נשוב ונאחז בשיפולי גלימתו של בעל סוגייתנו, אך מכיוון אחר. בעל הסוגיה דן במי שצבע את פתיל התכלת בצבע 'קלא אילן', הפסול לתכלת. במקרה זה, אין בכנפות בגדו תכלת כשרה אלא 'לבן' בלבד, שלדעת חכמים החולקים על רבי אין חסרון התכלת מעכב אותו. אך בגד ללא תכלת אינו דומה לבגדי כהונה, וממילא אין בו היתר לכתחילה של כלאים, ומצוות הציצית החלקית שבו אינה אלא דוחה את איסור כלאים, אך לא מתירה אותו. ממילא, נוח לו לאיסור כלאים שלא ייעשה בה, ולכן נאסר סדין הפשתן בציצית צמר משום גזירת 'קלא אילן'. לשון אחרת, יש להבחין בין שני מקרים של 'התנגשות' בין מצוות הציצית לבין איסור כלאים: כאשר הציצית עשויה בשלמותה, ומורכבת משילוב התכלת והלבן, הרי היא דומה לבגדי כהונה, ואיסור כלאים הותר בה לגמרי. אך כאשר

הציצית חלקית, ויש בה לבן בלבד, יש לבחון את היחס בינה לבין איסור הכלאים במושגי עשה הדוחה לא תעשה.

יתכן שכך יש להבין את היחס בין הסוגיות הסותרות. בתירוצם הראשון לסתירת הסוגיות, מציעים התוספות במנחות את ההבחנה הבאה:

לעיל (לט): דמסיקנא דחוטי פשתן פוטרין בשל צמר היינו בהדי תכלת דמיגו דתכלת פטר בשל פשתן לבן נמי פטר ואף על גב דאפשר במינו. (ד"ה כיון)

כלומר, הסוגיה בדף לט: עוסקת בציצית שיש בה גם תכלת וגם לבן, ובמקרה זה לא קיים סייגו של ריש לקיש. הסוגיה בדף מ. עוסקת בציצית שיש בה לבן בלבד, הדוחה את איסור כלאים רק בכפיפות לדינו של ריש לקיש. לדברינו, מקבל חילוק זה פשר ומובן: רק כאשר הציצית עשויה בשלמותה איסור כלאים הותר בה לגמרי, בהיותה כבגדי כהונה, מה שאין כן כאשר הציצית היא חלקית בלבד.

ג. יסוד הפטור של סדין מציצית

לאחר שבארנו את השיטה המחייבת סדין בציצית מעיקר הדין, נבאר את מקורות השיטה שלפיה אין להטיל ציצית בסדין. כפי שראינו, בית שמאי ודאי סבורים כך, ועדיין יש לדון, האם הם אוסרים את הטלת הציצית בסדין מדאורייתא או רק מדרבנן. גם לבית הלל, אף שמדאורייתא הם מתירים הטלת ציצית בסדין, לפי אחת מן הקריאות לעיל בסוגיה במנחות יתכן שהם מודים שיש לאסור זאת מדרבנן.

נבחן מהם השיקולים לפטור סדין מציצית, מדאורייתא ומדרבנן:

1. פטור מדאורייתא

כפי שהזכרנו, מקור השיטה שלפיה כלאים הותרו בציצית הוא מסמיכות מצוות הציצית לאיסור הכלאים. כך, למשל, מבאר רש"י (שבת כה:): "ובית הלל מחייבין – דדרשי סמוכין". מסמיכות פסוקים זו דורשת הגמרא ביבמות (ג-ד). את דין עשה דוחה לא תעשה: "לא תעשה גרידא מנלן דדחי? דכתיב: לא תלבש שעטנז, גדילים תעשה לך, ואמר רבי אלעזר: סמוכים מן התורה מנין? שנאמר: סמוכים לעד לעולם עשויים באמת וישר". ממילא, הדעה הסוברת שכלאים לא הותרו בציצית, צריכה להתמודד עם דרשת הסמוכים, שלכאורה סותרת אותה.

א. כל בגד פשתן פטור מציצית בהעדר דרשת סמוכים

ראשונים רבים הבינו, שבית שמאי אינם דורשים סמוכים. כך מבאר רש"י בסוגייתנו: ⁶ "ב"ש פוטרין – מן הציצית דלא דרשינן סמוכין למישרי כלאים בציצית". ממילא, אין מקור להיתר כלאים בציצית.

גישה זו מעלה קושי, שהרי אם בית שמאי אינם דורשים סמוכים, מהיכן ילמדו את דין עשה דוחה לא תעשה? ניתן ליישב בדוחק, שבית שמאי אינם סוברים שעשה דוחה לא תעשה. כך סובר בעל 'פני יהושע':

ועוד נראה לי דבלא"ה לא שייך כלל אליבא דב"ש האי טעמא דאתי עשה ודחי לא תעשה לשיטת רש"י שכתב בכמה דוכתי דלב"ש דפוטר סדין בציצית היינו משום דלא דריש סמוכין דגדילים תעשה לך... דהא בשום דוכתא לא ידעינן ליה אלא מקרא דגדילים תעשה לך בפ"ק דיבמות (ד). (פני יהושע ביצה ז. ד"ה בפירש"י והא עבדי)

אפשרות זו קשה, משום שבגאונים ובראשונים ישנה דעה בעלת משקל הפוסקת להלכה כבית שמאי בסדין בציצית, אך להלכה אנו מקבלים בכל הש"ס את הכלל של עשה דוחה לא תעשה.

דרך אחרת היא, שאף שבית שמאי סוברים שעשה דוחה לא תעשה, לדעתם אין הדבר כך ביחס למצוות ציצית ולאיסור כלאים. הסיבה לכך היא שבהתנגשות שמתעוררת בין מצוות ציצית לבין איסור כלאים קיים מוצא המאפשר לקיים את המצווה מבלי לעבור על האיסור – אם האדם יקיים את המצווה בבגד צמר ולא בסדין פשתן. ממילא, לאור כללו של ריש לקיש שהוזכר לעיל, לא שייך לומר כאן עשה דוחה לא תעשה. כך מפרשים התוספות (מ. ד"ה סדין) בסוגייתנו: "ואף על גב דעשה דוחה לא תעשה לא שרי ציצית כלאים דהא אפשר לקיים שניהם ועיקר מצות תכלת לא יהא אלא בצמר".

גם הרמב"ן מבין, שבית שמאי מסכימים שעשה דוחה לא תעשה. אך לדעתו הם אינם מוותרים על דרשת הסמוכים, אלא למדים ממנה שאין להטיל ציצית בכלאים.⁷ אפשר ששיטתו התמוהה של רש"י היא כרמב"ן, שהרי זו לשונו של רש"י בסוגייתנו (מ. ד"ה ב"ש): "וכיון דלב"ש פוטר הוי להו כלאים שלא במקום מצוה ועובר עליהם משום כלאים". דבריו קשים, שהרי ההבנה הפשוטה בדעת בית שמאי היא שכיוון שקיים במקרה זה איסור כלאים

⁶ וראה גם: תוס' ד"ה סדין במנחות מ. ובשבת כה:.

⁷ זו לשון הרמב"ן במלחמות (שבת יב. באלפס): "ואם תשאל והלא לכ"ע במשנה תורה דרשי סמוכים כדאמרי בפ"ק דיבמות תשובתך קסברי בית שמאי אדרבה לא בא הכתוב אלא להזהיר על הכלאים בציצית שלא תאמר יבא עשה וידחה לא תעשה". מסתבר כי לפי הרמב"ן בית שמאי למדים דין כפול מסמיכות הפרשיות – הם למדים שאין איסור כלאים נדחה מפני מצוות ציצית. בנוסף לכך, מעצם הצורך בלימוד שכזה עולה שבעלמא עשה דוחה לא תעשה. [ש.א].

– ישנו פטור מקיום מצוות ציצית. אך מרש"י משמע להפך: כיוון שיש במקרה זה פטור ממצוות ציצית – שייך כאן איסור כלאים. מדבריו עולה, שלו הייתה מצוות ציצית בסדין, היא הייתה דוחה את איסור כלאים מדין עשה דוחה לא תעשה; אלא שבפועל אין מצווה במקרה זה, ולכן אין לדון בדחיית האיסור. אפשר אפוא, שלפי רש"י הציצית נחשבת ככלאים שלא במקום מצווה מדרשת הסמוכים, וכשיטת הרמב"ן.

עוד אפשר לבאר את דברי רש"י, וכך נראה יותר, על פי דבריו בראשית הסוגיה, שבית שמאי סבורים שהציצית היא חובת הבגד ולא חובת האדם. לכן, עקרונית ניתן להטיל בטלית ציצית שהיא כלאים, אך האדם לא יוכל ללבשה, שהרי אם המצווה בבגד, אין מצווה ללבישתו שתדחה איסור כלאים. ממילא הופך הבגד לאינו ראוי ללבישה, וכיוון שבגד שאינו ראוי ללבישה פטור מן הציצית, הכלאים בו אינם במקום מצווה.

ב. רק סדין פטור מציצית משום שאינו כסות

מן הניסוחים שהבאנו עד כאן עולה, שבעיית כלאים בציצית קיימת בכל בגד פשתן, ולא רק בסדין. לפי זה הגמרא נוקטת סדין כדוגמא בעלמא לבגד פשתן. ישנם ראשונים שהעלו אפשרות אחרת, ולפיה בעיית כלאים בציצית קיימת דווקא בסדין, אך בשאר בגדי פשתן מודים בית שמאי לבית הלל שאיסור כלאים נדחה מפני מצוות ציצית, בהתבסס על דרשת הסמוכים.

המקור לעמדה זו הוא הספרי, המציע פטור גמור בסדין:

‘כסותך’, פרט לכך, ‘כסותך’ פרט לסדין. (דברים, רל"ד)

נראה מדבריו, שסדין פטור באופן עקרוני ממצוות ציצית משום שאינו בכלל כסות, או משום שאינו כסות יום, אלא כסות לילה מעצם טבעו. לא ברור האם דבריו הם דווקא ביחס לסדין הנמתח על המזון או גם ביחס לסדין שהאדם לבוש בו. אפשר שהוא מתייחס דווקא לסדין המתוח על המזון, וללא קשר לסוגייתנו, העוסקת בפשטות, בסדין שהאדם לבוש בו. הרמב"ן במלחמות (שבת יב. באלפס) הביא דעה שהבינה את הספרי על סדין שהוא כסות האדם, ובחידושו (שבת כה: ד"ה שהיו) דחה הבנה זו, והבין שהמיעוט בספרי הוא על סדין שהוא מכלי המיטה. המיוחס לר"ן שם הדגיש שבית שמאי מסכימים לכך שעשה דוחה לא תעשה בציצית, ולא פטרו אלא לסדין, שאינו מלבוש:

סדין בציצית ב"ש פוטרין. הנכון לפרש דב"ש אית להו היקישא דלא תלבש שעטנו גדילים תעשה לך והלכך כל היכא שהוא כסותו מותר להטיל בה תכלת אבל סדין לא דהא בספרי דרשי' כסותך פרט לסדין.

מחלוקת זו בהבנת טיב הסדין בספרי מובאת גם במרדכי:

ועוד מצאתי בספרי כסותך פרט לסדין ושאלתי לרבי ואמר לי דאסמכתא היא ונ"ל שאין חייבין בציצית כלל אלא אותם שהם דרך לבישה [וכאן הוא סדין. י"מ] ואשר תכסה בה משמע נמי דרך מלבוש, ואפי' דרך העלאה שחייב בכלאים הדעת נוטה לפטור, ולא איתקש אלא ללבישה, וכרים וכסתות נמי משמע בספרי דממעט מאשר תכסה בה, ולא הודה לי רבי עד כאן לשונו. (הלכות קטנות רמז תתקמא)

רש"י, תוספות, ורבו של המרדכי (כנראה מהר"ם מרוטנבורג, ואולי רבנו פרץ), שלא הביאו את דברי הספרי כמקור לדינם של בית שמאי, עשויים לסבור שמדובר באסמכתא בעלמא, או לחלופין, שהספרי מתייחס דווקא לסדין שהוא כסות לילה באופן מובהק, ולא לסדין העומד ללבישה גם ביום.

2. פטור מדרבנן

כאמור, גם אם מדאורייתא סדין חייב בציצית, ייתכן שמדרבנן יש לפטור אותו. לאורך הסוגיה, מתייחסת הגמרא לשלש גזירות העשויות להסביר מדוע אסרו חכמים את הטלת הציצית בסדין: גזירה משום קלא אילן, גזירה שמא ייקרע סדינו בתוך ג' ויתפרנו וגזירה משום כסות לילה. בשלשת המקרים, קיים חשש שאדם יטיל חוטי צמר בסדין, שאינו חייב במצוות ציצית, וכך יעבור על איסור כלאים שלא במקום מצווה. לכן אסרו חכמים להטיל ציצית בסדין אפילו במקום מצווה. כך מבאר רבנו תם את שיטת בית שמאי:

ונראה לר"ת דכ"ע דרשי סמוכין וב"ש פטרי מדרבנן משום כסות לילה או משום שמא יקרע. (מנחות מ. תוס' ד"ה סדין)

וכך מפורש גם בדברי הרמב"ם:

כסות של פשתן אין מטילין בה תכלת אלא עושין הלבן בלבד של חוטי פשתן, לא מפני שהציצית נדחית מפני השעטנז אלא גזירה מדבריהם שמא יתכסה בה בלילה שאינה זמן חיוב ציצית ונמצא עובר על לא תעשה בעת שאין שם מצות עשה. (ציצית ג', ז)

נדגיש, שהגישות הפוטורות סדין מציצית מדרבנן בלבד הן בכל בגד פשתן, ולא רק בסדין. נסכם: ניתן לבאר את פטור הסדין מציצית בשני אופנים – מדאורייתא או מדרבנן. אם מדובר בפטור מדאורייתא, יש להתלבט האם מדובר בפטור לכל בגד פשתן, בהעדר דרשת סמוכים (רש"י ותוספות), או רק בפטור לסדין, משום שאינו בכלל כסות (לאור דברי הספרי, וכהבנת מספר ראשונים). אם מדובר בפטור לכל בגד פשתן, יש לדון ביחס בין העמדה הפוטרת לבין דין עשה דוחה לא תעשה. ניתן להציע שעמדה זו חולקת על עיקר דין עשה דוחה לא תעשה, שהרי היא אינה מקבלת את דרשת הסמוכים שהיא מקורו של דין זה (פני

הושע), או לחלוק על יישומו בדין סדין בציצית. זאת, או משום שהמקרה של סדין בציצית נדון כמקרה בו "אפשר לקיים שניהם" (תוספות), משום גזירת הכתוב של סמוכים לפטור סדין בציצית (רמב"ן), או משום שעיקר החיוב אינו על האדם וממילא אין בו פטור כלאים והבגד אינו ראוי ללבישה (אפשרות ברש"י). הבנה אחרת בפטור הסדין היא שמדובר בפטור מדרבנן בלבד, מחמת גזירות שונות (רמב"ם ור"ת).

ד. היקף הפטור של סדין מציצית

לאחר שבארנו את יסודותיו האפשריים של פטור סדין מציצית, לשיטות הסוברות שקיים פטור כזה, נבחן את היקפו של הפטור: האם בית שמאי, הפוסרים סדין מציצית, פוסרים את הסדין רק מחוטי התכלת, המהווים כלאים עמו, או שמא גם מחוטי הלבן העשויים פשתן? כהקדמה לדברים נציין, שנחלקו רבי וחכמים בשאלה האם חוטי התכלת מעכבים את חוטי הלבן, או שמא מדובר בשתי מצוות נפרדות שאינן תלויות זו בזו:

דתניא: 'וראיתם אותו' – מלמד שמעכבין זה את זה, דברי רבי, וחכ"א: אין מעכבין. (מנחות לח.)

הדין שלפנינו הוא כשאין אפשרות להטיל חוטי תכלת בשל הכלאים, והשאלה היא מה דינם של חוטי הלבן.

1. הסדין פטור מן התכלת אך חייב בלבן

לדעת מספר ראשונים, הסדין פטור מן התכלת אך חייב בלבן. כך כותב הרמב"ם בהלכות ציצית (ג', ז): "כסות של פשתן אין מטילין בה תכלת אלא עושין הלבן בלבד של חוטי פשתן". מסתבר שעמדת הרמב"ם בשאלה זו קשורה לפסיקתו שהסדין פטור מן התכלת מדרבנן בלבד. ממילא, אין מקום להרחיב את האיסור ולגזור גזירות נוספות גם ביחס ללבן. אך ישנם ראשונים שחייבו סדין בחוטי לבן על אף שסברו שהפטור מן התכלת הוא מדין תורה. כך עולה מהבנת המיוחס לר"ן (שבת כה: ד"ה סדין) בדעת רש"י, הסובר שהפטור מן התכלת הוא מדאורייתא, והוא נובע מכך שבית שמאי אינם דורשים סמוכים. כך עולה גם מהבנת התוספות במנחות (ד"ה סדין, בתירוצם הראשון) בדעת רש"י, ולפיה בית שמאי סבורים שיש להטיל לבן בסדין, אף שאין מטילים בו תכלת. זאת, טוענים תוספות, בהתאם לשיטת חכמים, שלפיה התכלת אינה מעכבת את הלבן.

2. הסדין פטור מן התכלת ומן הלבן

ראשונים רבים סוברים שהסדין פטור הן מן התכלת הן מן הלבן. דרך זו מתחלקת לדרכי משנה:

א. פטור הלבן נובע מגזירה מדרבנן

התוספות במנחות (שם) מביאים את שיטת רבנו תם, ולפיה פטור הלבן נובע מגזירה מדרבנן:

לכך פי' ר"ת דמדאורייתא בית שמאי נמי חיובי מחייבי ולא פטרי אלא משום הני טעמי דמפרש בשמעתין ואפילו ממינו נמי פטרי ליה דלמא אתי למיעבד תכלת.

כלומר, חכמים פטרו סדין מן הלבן, מחשש שמא ההיתר להטיל לבן בסדין יגרום לאנשים להטיל בו תכלת.⁸

הראשונים נחלקו האם גזירתו של רבנו תם שייכת גם בזמן בו אין תכלת, וממילא לא קיים החשש שמא יבואו להטיל תכלת. מהר"ל החמיר גם האידנא, וטען שיש לחוש ליום שהתכלת תשוב להיות מצויה (שו"ת מהר"ל החדשות סימן ה): "וסברא הוא דשמא יחזור דבר לקילקולו שיהא תכלת מצוי". לעומתו, הרא"ש מתאר בתשובה כיצד נטה להקל בגזירה ולחייב בפתילי לבן בסדין:

ואני בבואי לארץ הזאת ראיתי שכלם לובשים טלית של פשתן ואמר לי לבי אם תאסור להם טלית של פשתן תבטל מהם מצות ציצית כי אינם נמצאים כל כך טליתות של צמר בארץ הזאת. ואמרתי הנח להם כי נתלים באילן גדול הרב אלפסי שמתירו.

(כלל ב סימן ח)

השו"ע פסק כרא"ש (או"ח ט', ב), וכך נקט בעל 'מנחת אשר' (חלק ב סימן ב) להלכה בזמן הזה, בטענו שאין לנו היום תכלת.

ב. פטור הלבן הוא מדאורייתא, משום שהתכלת מעכבת את הלבן

גישה אחרת היא שפטור הלבן נובע מן האיסור שיש בהטלת התכלת. גישה זו מובנת בפשטות לדעת רבי, הסבור שהתכלת מעכבת את הלבן. ואכן, התוספות במנחות (מ. ד"ה

⁸ שיטת רבנו תם מעוררת קושי, שהרי לפי גישתו, גם האיסור להטיל תכלת בסדין הוא מדרבנן בלבד, וממילא מדובר בגזירה לגזירה. רבנו שמשון המובא במדרכי אכן חלק על ר"ת שגזר גזירה לגזירה, ושאל 'מניין לנו לבדות גזרות מלבנו', וכן השיג עליו הרא"ש בהלכות קטנות, הלכות ציצית י"ז.

סדין, בתירוצם השני) מעלים שבית שמאי סוברים כשיטת רבי, ומשום כך הם פוטרם את הסדין אף מן הלבן:

ועוד יש לומר לפירוש הקונטרס דבית שמאי אף במינן פטרי דסברי לה כרבי דאמר (לה.)
התכלת מעכבת הלבן.

אך יש ראשונים שפירשו שקיים פטור מהטלת הלבן אפילו אם נסבור כדעת חכמים, שהתכלת אינה מעכבת את הלבן. המיוחס לר"ן מעלה אפשרות, ולפיה בית שמאי פוטרם סדין מן התכלת מדאורייתא, ואשר ללבן:

וכיון דלא אפשר בתכלת משום שעטנז אף בלבן פטור דכל שאינו בתכלת אינו בלבן
ואפי' למאן דאמר אין מעכבין זה את זה. (שבת כה: ד"ה סדין)

לפי הר"ן, גם חכמים מודים לרבי, שאם אין אפשרות הלכתית לשים תכלת, פטור אף מן הלבן, וממילא לא שייך לחייב הטלת צבע אחד כאשר לא ניתן להטיל את משנהו. מחלוקתם של חכמים עם רבי אינה אלא כשיכול על פי ההלכה לשים תכלת אלא שאין לו. אך כאשר המניעה להטיל תכלת היא הלכתית – אף לבן אין להטיל, כעין סברת 'כל הראוי לבילה אין בילה מעכבת בו'.⁹

הסיבה לכך שחוסר האפשרות ההלכתית להטיל תכלת מונע את הטלת הלבן מבוארת בראשונים בשתי דרכים. מדברי בעל המאור עולה שהסברה בכך היא שעיקר הציצית היא מיזוג שני הצבעים: התכלת והלבן. לכן, בהעדר אפשרות הלכתית להטיל את שני הצבעים, לא קיימת המצווה. כך עולה מדבריו:

וכיון שמצות התכלת ולבן תלוי זו בזו אפילו למ"ד אין מעכבות זו את זו הואיל ונאסרה התכלת בסדין נאסרה לבן עמה משום דתרוייהו ציצית ניהו ואין לך להפריש ביניהם שתהא מחייב את הסדין בלבן ואוסרו בתכלת נמצא זה מצוה וזה אסור דבר זה רחוק מאד ואין הדעת סובלתו. (בעל המאור שבת יב. באלפס)

לעומת זאת, למאירי בשבת ניסוח שונה:

שהרי עיקר הציצית בתכלת ובשל תכלת בשל לבן ואף על פי שאין התכלת מעכב את הלבן מ"מ טלית שאסור בתכלת אינו בדין ציצית ולא אמר כנפות כסותך וכנפות בגדיהם אלא בבגד הראוי לתכלת. (כה: ד"ה מעתה)

⁹ יבמות קד:, וכן במקומות רבים.

המאירי אינו טוען שעיקר הציצית הוא השילוב בין שני הצבעים, אלא התכלת. מסיבה זו, חשוב שתישמר האפשרות ההלכתית העקרונית להטיל תכלת, ובהעדרה לא ניתן להטיל לבן. לו היה מקרה שיש בו אפשרות להטיל תכלת, אך ללא אפשרות הלכתית להטיל לבן, הייתה נפקא מינה בין הניסוחים: לפי בעל המאור, כיוון שלא ניתן להטיל את שני הצבעים – אין להטיל אף אחד מהם; לפי המאירי, כיוון שהתכלת היא עיקר המצווה, ניתן להטילה גם בהעדר הלבן.

גם הרמב"ן במלחמות (שם) סבור, כר"ן, שהפטור מן התכלת לשיטת בית שמאי הוא מדאורייתא, והוא גורם לפטור גם מן הלבן:

וטעמיהו דב"ש דלית להו סמוכין למשרא כלאים בציצית וכיון דתכלת ליכא לבן נמי ליכא.

אולם, שלא כר"ן, הרמב"ן מוסיף וטוען כי אף שמדאורייתא סדין פטור מלבן, חכמים חייבו בו הטלת הלבן:

אבל לבן היו מטילין בו, שהוא חייב מדבריהם, והמטיל בו אינו מן המתמיהין ולא משאינן בקיין אף על פי שהוא פטור מן התורה.

זאת למד הרמב"ן מדברי הגמרא במנחות (מ.), שביקורת ה'מתמיהין' הופנתה דווקא כלפי מי שהטיל תכלת בסדינו, אך לא כלפי מי שהטיל בו לבן.

גם בעל המאור (שם) הולך בכיוונם של הרמב"ן והר"ן, אלא שהוא מרחיב את דבריהם. הרמב"ן והר"ן הבינו שפטור התכלת מדאורייתא מוביל לפטור הלבן. בעל המאור סבור שהוא הדין אפילו אם התכלת נאסרה מדרבנן בלבד. לשיטתו, בית שמאי פוטרם סדין מתכלת משום גזירה דרבנן, ולמרות זאת הדבר מוביל לפטור (מדרבנן) גם מהטלת הלבן. וסברתו, שעיקר מצוות ציצית היא השילוב בין התכלת לבין הלבן, ואין מקום להפריד בין שני הצבעים, וכפי שהבאנו לעיל.

ג. פטור הלבן נובע מכך שגם בחוטי הלבן קיימת בעיית כלאים

קיימת שיטה שלישית, ולפיה אין להטיל חוטי פשתן בסדין בכל מקרה, ללא כל קשר לבעיית העדר התכלת. שיטה זו, המובאת בגאונים, סוברת שחוטי הלבן בציצית צריכים גם הם להיות עשויים מצמר. ממילא, הבעיה הקיימת בהטלת חוטי התכלת בסדין קיימת גם בהטלת הלבן. בסדין לא ניתן, אפוא, להטיל ציצית כלל.

הר"ף מביא את שיטת הגאונים:

וחזינן למקצת רבואתא דאסרי למרמי חוטי פשתים בטלית של פשתים... וקא אסרי
ציצית דכיתנא בסדינא ומינייהו מאן דמחייב ליה מלקות. (הלכות קטנות יג:)

עיקר הביסוס לשיטת הגאונים הוא ממעשה דרב קטינא (מנחות מא.). הגמרא שם מספרת
על רב קטינא, שנהג ללכת בקיץ עם סדין, ולא להטיל בו ציצית, וספג על כך ביקורת מן
המלאך. הגאונים הבינו שרב קטינא נמנע גם מהטלת חוטי לבן בסדין, משום שגם חוטי
הלבן צריכים להיות מצמר, וממילא אין להטילם בסדין, העשוי פשתן. הערוך (ערך 'סדן')
מביא סוגיה זו כהוכחה לשיטת הגאונים, וטוען:

ואי סלקא דעתך אפשר למירמי חוטי דכיתנא, רב קטינא מאי טעמא לא רמא חוטי
דכיתנא, ומלאכא אמאי לא אמר ליה רמי.

ביסוס נוסף לעמדת הגאונים הוא מדיוקם מן הסוגיה במסכת שבת (כז. כז:), שחוטי הפשתן
אינם יכולים לשמש כחוטי לבן בציצית.¹⁰

הרי"ף (שם) דוחה את שתי הראיות שהביאו הגאונים. ביחס למעשה דרב קטינא טוען הרי"ף,
שרב קטינא נמנע רק מהטלת חוטי התכלת, אך הוא הטיל חוטי לבן בסדינו:

ולכא ראייה מהאי מעשה למיסר חוטי פשתים בסדין של פשתים דהאי ציצית דקאמר
ליה מלאכא לרב קטינא מה תהא עליה לאו אלבן קאי דאפשר למעבדיה מפשתן אלא
אתכלת קאי.

גם את הראיה ממסכת שבת דוחה הרי"ף, וטוען שמסוגיה זו משמע דווקא שלא כגאונים:

והני רבואתא דסבירא להו הכי לא דייקי בשמעתיא ולא ידעי מאי קאמרי רבנן ומיהא
שמעתיא דאסרי ליה לכיתנא בסדינא מינה גופא גמרינן דעבדינן כיתנא בסדינא.¹¹

¹⁰ הגמרא במסכת שבת מביאה את דברי תנא דבי רבי ישמעאל, הלומד מפסוק שבכל מקום בו
נאמר "בגד", הכולנה היא דווקא לבגד העשוי מצמר או מפשתים. הגמרא מבינה שחידושו אמור
ביחס לבגד החייב בציצית, ומקשה מדוע יש צורך בלימוד מיוחד עבור ציצית, הרי ניתן ללמוד
מסמיכות פרשת ציצית לפרשת כלאים שרק צמר ופשתים חייבים בציצית. ממילא, לימודו של
תנא דבי רבי ישמעאל לכאורה מיותר.

הגמרא משיבה, שללא לימודו של התנא, היינו מפרשים את סמיכות הפרשיות, כדינו של רבא:
"סלקא דעתך אמינא כדרבא, דרבא רמי: כתיב הכנף – מין כנף, וכתוב צמר ופשתים יחדיו, הא
כי צד? צמר ופשתים פוטרין בין במינן בין שלא במינן; שאר מינין, במינן – פוטרין, שלא במינן
– אין פוטרין. סלקא דעתך כדרבא – קא משמע לך". ניתן לראות שהגמרא מביאה את דבריו של
רבא כ'הוה אמינא', ויש מקום לדון מה מדבריו נדחה למסקנה. הגאונים פירשו שגם תחילת
דבריו, שהפשתים פוטרים במינם, נדחים למסקנת הסוגיה, ובכך ראו מקור לשיטתם.

¹¹ הרי"ף מסביר שלמסקנת הגמרא בשבת, דברי רבא אינם נדחים מכל וכל. הגמרא דחתה רק חלק
מסוים מדבריו, ואכמ"ל.

לאור כל זאת, מסכם הר"ף את עמדתו החולקת:

האי סברא דסמכא דסמכי עליהן רבנן ושמעת מינה דפשתים בפשתים כשר הוא לדברי הכל ולית בה פלוגתא.

לדבריו, חוטי פשתן יכולים לשמש כחוטי לבן בציצית.

קיימות מספר דרכים בהבנת שיטתם של הגאונים. ההבנה הפשוטה היא שכל חוטי הציצית נלמדים מן התכלת ועליהם להיות צמר, ולא נשתנו זה מזה אלא בצבעם. חוטי פשתן, להבנה זו, אינם קרויים ציצית כלל. כך עולה במפורש בתשובות הגאונים עצמן במספר מקומות; למשל:

מעולם לא אמרו רבנן מירמי חוטא דכיתנא ולא שמענו זאת, וחוטי דכיתנא לא נקראו ציצית מעולם... ודכיתנא משני אבא מארי גאון ומר רב יעקב מאחריו ומר רב איקומאי מאחריו ומר רב צדוק מאחריו וכל גאונים שאחריהם – זכר קדושים לברכה ותהא עמידתם בקרוב – שלא היה אחד מהם שהורה לישראל להטיל חוטי דכיתנא, ואף אתם אל תעשו כן. (תשובות רב נטרונאי גאון או"ח ב'ג')¹²

הגאונים הרבים שהעידו על כך שעל כל חוטי הציצית להיות דווקא מצמר משקפים בדבריהם מסורת, שייכתן שהייתה קיימת כבר בימי האמוראים, אך פירושם בסוגיה נראה דחוק ומאולץ, ואפשר שהמסורת דחקה אותם להגיע לפירוש זה. הר"ף, שהיה זמן קצר אחריהם, על כתפיו הרחבות, העדיף את הפירוש המשתקף מפשט הסוגיה על המסורת הבררתלמודית, והכריע כמוה. בעקבותיו הלכו רוב הראשונים, אך לא כולם.¹³

¹² עיין גם בתשובות הגאונים החדשות (קמ"א): "ואני אומר כי אילו מצאנו קצת הגאונים מסכימים לזה הרב להטיל חוטי פשתן בטלית פשתן לא היה נכון שנניח המין שבו מצות ציצית לדעת הכל ונקבע דבר שחלקו בו, וכל שכן שלא נמצא אחד מן הגאונים ז"ל וזולתם מי שהתיר זה".

¹³ בעל המאור, חלק על הר"ף. יש לציין, שמחלוקת זו מזכירה באופייה (אך ודאי לא בכל מאפייניה, ויש להבדיל בין הטמא לטהור) את הבנת הרמב"ם (תמידין ומוספין ב', ז) בביאור המחלוקת עם הבייתוסים על פשר הביטוי "ממחרת השבת" הנאמר בספירת העומר ובהקרבנות. פשטי המקראות, לדעת הרמב"ם, מורים כבייתוסים, שהכוונה ליום שלמחרת שבת בראשית, אך המסורת שעברה ממשה ליהושע מבארת שפשר הביטוי הוא ממחרת יום אכילת הפסח, דהיינו בט"ז בניסן. במקרה זה, ברור שאנו מכריעים כמסורת נגד פשטי המקראות, ונדרשים לבארם, גם אם בדוחק מסוים. אולם, משקלו של פשט התלמוד מול מסורת הגאונים – שונה. גם במעבר מן המשנה לגמרא ישנן דוגמות רבות לדחיקת פשטי המשניות בגלל מסורות שהחזיקו בהן האמוראים מרביתנו התנאים.

דוגמה נוספת למסורת שעברה בין הגאונים והכנסתה לפשט התלמוד דחוקה היא המסורת על כך שרשות הרבים לעניין שבת היא רק בעיר שיש בה ששים ריבוא איש, ואין די ברוחב ט"ז אמה של הדרך. גם בכך נחלקו הראשונים, האם להעדיף את מסורת הגאונים או את פשט המילה הכתובה בתלמוד.

בראשונים מובאות דרכים נוספות בהבנת שיטת הגאונים. הרא"ש מביא את שיטת בעל העיטור:

וראיתי לבעל העיטור שכתב, והשתא דקי"ל כב"ה דסדין חייב בציצית מדאורייתא ורבנן הוא דגזרי גזרה משום כסות לילה כי היכי דתכלת ליכא פשתן נמי ליכא דקי"ל כרבי יוחנן בן נורי דאמר אין לו תכלת מטיל לבן כלומר צמר צבוע לבן במקום צמר צבוע תכלת. ולבן כדינו ובסדין ליכא למימר הכי הלכך פשתים לא פטר בטלית של פשתן כלל... ורב קטינא דלא רמי ציצית משום האי טעמא הוא ומסתבר לן דהיינו טעמא דרבוותא קמאי דלא רמו ציצית של פשתן בטלית של פשתן.
(הלכות קטנות, הלכות ציצית י"ז)

לדבריו, באופן עקרוני גם חוטי פשתן עשויים להיחשב כציצית, וכך גם חוטי שיראים (המוטלים בבגד שיראים). זאת כהבנת הר"ף ורוב הראשונים, ונגד הבנת הגאונים שהבאנו, אך החוטים האמורים להיות פתילי תכלת חייבים להיות מצמר גם כשאינם צבועים בתכלת. בדרישתה של התורה להטלת חוטי תכלת גלומות שתי הלכות: הצמר וצבע התכלת. אף שאנו נוקטים כחכמים במחלוקתם עם רבי, שהתכלת אינה מעכבת את הלבן, אין זה אלא ביחס לצבע הפתילים, אך הדרישה שפתיל ה'תכלת' ייעשה דווקא מצמר מעכבת את הלבן, וללא פתילי צמר אין מקום גם לפתילי הפשתן או השיראים בחוטי ה'לבן'.
בנידון שלנו, כיוון שלא ניתן להטיל חוטי צמר בסדין (לבית שמאי – משום שאינם דורשים סמוכים; ולבית הלל – מחמת גזירה מדרבנן), הרי שאין להטיל גם חוטי לבן, כפי שפסקו הגאונים. הרא"ש עצמו דוחה את דברי בעל העיטור: "ופירוש זר הוא לפרש אין לו תכלת מטיל לבן דווקא צמר צבוע לבן". לפי הרא"ש אין מקור לצורך בפתיל צמר גם כשאנו צבוע בתכלת.

להבנת בעל העיטור, **שצבע** התכלת הוא מרכיב העומד בפני עצמו, וכי יש להבדיל בין דינים הקשורים בחוטים לבין דינים הקשורים בצבע, יש ביטוי גם בדבריהם של אחרונים. בעל 'בנימין זאב' מסביר בתשובותיו שמי שמטיל בבגדו ארבעה חוטי לבן ואינו מטיל תכלת, מקיים את המצווה בשלמותה, על אף העדר התכלת. בניסוחו:

בציצית אפילו שאינו משים תכלת בו עושה המצווה שלימה במהות עצמותה זולת שאינה צבועה מתכלת וזה אינו מעכב את זה.
(קצ"ה)

מדבריו, "זולת שאינה צבועה מתכלת", עולה שדין התכלת מתייחס **לצבע** בלבד ולא לחומר ממנו עשוי הפתיל. אמנם, אין בדבריו תמיכה לטענה שפתילי התכלת חייבים להיות מצמר גם בהעדר צבע התכלת.

שיטה דומה מובאת אצל רבי יצחק הנשיא.¹⁴ דבריו קשים לביאור, ונראה לי שכוונתו כדלהלן: את אשר טען בעל העיטור ביחס לדין מדאורייתא, טוען רבי יצחק הנשיא ביחס לדין מדרבנן, ובסברה דומה. לדבריו, כיוון שהלכה כרבי, שהתכלת והלבן מעכבים זה את זה, הרי שבהעדר תכלת קיים חיוב מדרבנן בלבד לעשות לה זכר. זאת, באמצעות שני חוטי לבן מצמר, הקרוב לתכלת, ולא מפשתים. ממילא, גם את שאר חוטי הלבן אין לעשות מפשתן, שהרי קשירת חוטי הצמר, שהם זכר לתכלת, בחוטי הפשתן היא כלאים, שאינם מותרים כאשר החיוב הוא מדרבנן בלבד. על כן, לשיטתו בפועל כיום יש להטיל רק חוטי צמר בציצית, ובסדין אין להטיל ציצית כלל, שהרי אין טעם בהטלת חוטי פשתן ללא חוטי הצמר המהווים זכר לתכלת.¹⁵

ה. סיכום פרטי המחלוקת ופסיקת ההלכה

סיכומו של דבר, בראשונים מצאנו מספר הסברים לדעותיהם של בית הלל ובית שמאי בעניין הטלת חוטי תכלת ולבן בסדין:

שיטת בית שמאי – לרש"י וסיעתו נאסרה התכלת מן התורה, וכן סבור הרמב"ן במלחמות. רבנו תם סבור, שבית שמאי דורשים סמוכים, ולא אסרו הטלת תכלת אלא מדרבנן, משום גזירה. אשר לחוטי הלבן, רש"י סבור שלבית שמאי יש להטילם מדאורייתא. הרמב"ן סבור שמדאורייתא אין להטילם, אך מדרבנן יש חיוב שכזה. התוספות, הר"ן, בעל המאור וראשונים נוספים מבינים שגם לבית שמאי אין לשים לבן מן התורה בגלל זיקתו לתכלת. לתוספות, דין זה הוא דווקא לרבי, ואילו לר"ן, לבעל המאור, לבעל העיטור, וכמובן לגאונים וסיעתם – גם לחכמים.

¹⁴ נצטט מתוך דבריו המסובכים (המובאים בתמים דעים לראב"ד, רכ"ד) מספר משפטים המבטאים את מה שאמרנו בביאור שיטתו: "והתברר כי ר' ותנא דמתניתין דעתם אחד היא כי השני מינין שבציצית מעכבין זה את זה וזהו ציצית דאורייתא ועל זה השרש הולך כל השמועות והבעיות שלא תתקיים מצות התורה בקבוצ' יחדיו אבל כשחסר א' מהם הציצית היא מדרבנן... ובזמן הזה שאין לנו תכלת צריך שנעשה הציצית מצמר כי לא יתכן צבע אלא לצמר שהוא קרוב להיות תכלת והפשתן לא יתכן ממנו תכלת... והתברר כי התכלת הוא המכשרת שיהיה הלבן מפשתן עמה כמו שאמרו כיון דאפשר במינו כדריש לקיש כלומר בזמן דאיכא תכלת בהדיה אבל ליכא תכלת בהדיה לא אפשר מעבד ללבן מפשתן. והתברר עוד מדריש לקיש כי הסדין בציצית לא יכשר שיהיה הלבן שעם התכלת לא מפשתן לפי שאיסור כלאים לא ידחה אלא עם התכלת בלבד אבל עם הלבן לא נאמר שיהא הלבן שוה לתכלת". נציין שרבי יצחק בן ברוך הנשיא אלבאליה היה בן דורו הצעיר של הר"ף (המאה ה"א). והוא חי בספרד המוסלמית.

¹⁵ יש לציין שמדבריו משתמע כי אפילו בבגד שיראים חייבים כל החוטים להיות מצמר, וצריך עיון מדוע לא ניתן במקרה זה להטיל שני חוטי צמר, זכר לתכלת, ושני חוטי שיראים העשויים ממין הכנף. במקרה זה, לכאורה, לא קיימת בעיית כלאים.

שיטת בית הלל – לפי רש"י ותוספות מצוות הטלת התכלת נותרת בעינה. לפי הרמב"ן ובעל העיטור, בית הלל אוסרים את הטלת התכלת מדרבנן משום גזירה. אשר לחוטי הלבן, לכולי עלמא יש להטילם מדאורייתא.

אשר לפסיקת ההלכה במחלוקת זו, המקורות הקדומים פסקו כבית שמאי. בסדר רב עמרים גאון מובא:

ובכל פלוגתא דפליגי בית שמאי ובית הלל בכוליה לא מתוקמא הלכתא כבית שמאי אלא בשית... ותו, סדין בציצית בית שמאי פוטרין ובית הלל מחייבין. ואף על גב דקא תני והלכה כדברי ב"ה, הא משום כסות לילה אהדריה כבית שמאי. הרי שית כבית שמאי. (קריאת שמע וברכותיה ד"ה והני דמתחזי)

כך עולה מתשובתיהם של גאונים נוספים כגון רב נטרונאי, וכן מובא בערוך. בעקבותיהם הלך גם ר"ת בפסיקתו, וכן פסקו הראב"ד בפירושו למשניות ובעל המאור. הרי"ף היה הראשון שפסק כבית הלל, ואחריו צעדו הרמב"ם ורוב הראשונים. כך כתבו גם התוספות במנחות בשם רש"י, שהלכה כבית הלל. אמנם, כפי שראינו לעיל, ראשונים רבים (ביניהם הרמב"ם והרמב"ן) סברו שגם בית הלל שוללים הטלת תכלת בסדין מדרבנן, ולא נחלקו על בית שמאי אלא בדין מדאורייתא.

הטור מסכם את דעות קודמיו בשאלת הטלת חוטי הלבן בסדין:

"אף על פי שהגאונים ור"ת אסרו לעשות אפי' ציצית של פשתן בטלית של פשתן רבינו שלמה ורב אלפס התירו ולזה הסכים אדוני אבי הרא"ש זצ"ל. (או"ח ט')

בעקבות זאת הכריע בבית יוסף שלכתחילה עדיף שלא ללבוש טלית של פשתן כלל, בשביל שלא להכנס למחלוקת הראשונים:

שירא שמים יוציא נפשו מפלוגתא ולא יעשה טלית אלא מצמר¹⁶ ומיהו היכא דלא אפשר ליה יעשה משאר מינים ובלבד שלא יעשה של פשתן כדי לחוש לכתחלה לדברי האוסרים ואי לא אפשר ליה יעשה אפילו של פשתים ומברך עליו כהסכמת הרי"ף והרמב"ם והרא"ש ז"ל.

הרמ"א מעלה בהגותו לשולחן ערוך (או"ח ט', ב) בשם הסמ"ק חומרה נוספת, לפיה "יש אומרים שלא לעשות ציצית של פשתים כלל, אפילו בשאר מינים, והכי נהוג".

¹⁶ עדיפותה של הטלית מצמר על פני הטלית משאר המינים היא משום שיתכן שרק בטלית של צמר ופשתים ישנו חיוב מדאורייתא בהטלת ציצית. בשאלה זו לא עסקנו במאמר זה.